

УДК 820.161.2.09 „1960/199”

А. В. Спірідонова

ОСОБИСТІТЬ УЧИТЕЛЯ В ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Сьогодні в духовному житті нашого народу період активного пізнання історії, відкриття нових і повернення до життя призабутих імен. Нові для нашого часу ідеї в суспільній думці та педагогіці пов'язані з іменами Лесі Українки, Івана Франка, Бориса Грінченка, Михайла Коцюбинського та інших діячів української культури другої половини ХІХ століття.

Багато культурних діячів зверталися до проблеми становлення особистості вчителя. У загальнокультурному аспекті проблему особистості вчителя розглядали в художніх творах І. Франко, Б. Грінченко, А. Тесленко, А. Свидницький, І. Нечуй-Левицький, Леся Українка, які не тільки реалістично відобразили тогочасний стан розвитку освіти, але й стали носіями передових ідей та розробили теорії, що стосувалися майбутнього національної школи й зумовлювалися її розвитком на принципах демократизму та гуманізму. Велика увага також приділялася створенню концепції особистості вчителя національної школи, розробці проблем змісту навчання, а також громадянському, сімейному, морально-етичному та естетичному вихованню.

Від виховання, його змісту, цілеспрямованості залежить доля людини, країни, суспільства. Могутнім життєдайним фактором виховання є дитяча література, найперше місце в якій належить художнім творам про школу, учнів та їх наставників – учителів і батьків. Художня література тісно пов'язана з народною освітою, вихованням та педагогікою. Адже вчитель і письменник кожний по-своєму роблять одну й ту ж великої ваги справу – художнім словом гартують будівників майбутнього.

Що ми маємо в другій половині ХІХ – початку ХХ століть? Класичні твори А. Свидницького, І. Франка, Л. Українки, І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка, А. Тесленка виносять суворий вирок старій школі з фізичним і моральним каліченням дітей, школі, у якій „биття вважалось неминучим складником педагогії, а особливо елементарної” [5, с. 8]. Життя висунуло нові літературно-педагогічні проблеми, які письменники, шукаючи шляхів і засобів відтворення, розв'язують художнім словом. Важливою ділянкою в загальному ланцюгу перебудови школи була підготовка вчительських кадрів представників інтелігенції. У перевихованні трудящих учитель мав стати центральною фігурою, духовним наставником, організатором та агітатором, провідником ідеї народної влади на селі й у місті.

Протягом усього життя І. Франко цікавився діяльністю шкільних учителів і викладачів вищої школи. Проблемам освіти присвячені і його

ранні твори („Schochreiben”, „Допис про Дрогобицьку гімназію”), і ті, що були опубліковані на рубежі XIX-XX століть („Емерик Турчинський”, „Великі діяння пана Бобжинського”, „Борис Граб”, „Учитель”, „Отець-гуморист”). Заявляючи про те, що „учителем школа стоїть”, письменник порівнював його педагогічну майстерність з мистецтвом поета, разом з тим підкреслював, що „успіхи в роботі залежать не тільки від професійної підготовки, а й від умов, у яких педагог живе й працює” [4, с. 16]. І. Франко постійно звертав увагу на тяжке матеріальне становище галицьких учителів. їхня заробітна плата не могла забезпечити життєвого мінімуму. Траплялось навіть, що вчителі вмирили з голоду. „Працювати доводилось у класах з кількістю учнів 80, а іноді й більше, в приміщеннях, які не відповідали найелементарнішим вимогам дидактики й гігієни” [2, с. 132].

У багатьох творах великий митець писав про юридичну безправність учителів, про численні випадки необґрунтованого звільнення з роботи, перекидання з місця на місце, про поліцейський нагляд над ними, про факти національної дискримінації педагогів українського походження. Він указував на те, що нестерпні умови створювалися насамперед для тих, хто вкладав у свою працю найбільше енергії, вміння, хто боровся за підвищення культурного рівня народу. „Вчителю не треба було себе проявляти в політичному відношенні, він не міг у жодному випадку виявити почуття незадоволення – таких взагалі не терпіли на роботі, – підкреслював І. Франко в статті „Великі діяння пана Бобжинського”, – йому достатньо було проявити здоровий розум, бути самовідданим у праці, серйозно ставитись до народної освіти і, рано чи пізно, без вказання мотиву, зі „службових причин” його переводили в яку-небудь віддалену, запущену місцевість, де він був змушений вимотати свої сили, втратити бажання до праці. Жодні прохання з боку суворо покараного або з боку громади, в якій він успішно працював, не допомагали, такі прохання ще більше шкодили потерпілому вчителю... Чим більше любили вчителя на місці, тим небезпечнішим здавався він нашому шкільному папі, тим швидше треба було його усунути” [3, с. 35]. Про факти безпідставного перекидання вчителів з місця на місце розповідається в п’єсі „Учитель”. Народного вчителя Омеляна Ткача вісім разів переводили з однієї школи в іншу, хоч працював він добре, всюди користувався любов’ю і пошаною з боку батьків та учнів. П’єса дає яскраве уявлення про залежність учителя від різних начальників. Так, лихвар одночасно виконує обов’язки голови місцевої шкільної ради. Він настроює темних, неосвічених селян проти вчителя, намагається зірвати всі його заходи, спрямовані на створення в селі школи. При цьому перетворює в знаряддя своїх дій вїйта, який теж залежить від лихваря. Учителю, що діє всупереч бажанням лихваря і вїйта, відмовляють у будь-якій допомозі: не виділяють людини для технічного обслуговування шкільного приміщення, перешкоджають у відправленні його скарги до окружних властей. Коли б не маленький городець біля школи, Омелян Ткач загинув би з голоду. Доля вчителя повністю залежала

від властей. „Його становище – беззахисне, за ним наглядають з різних сторін: вїйт, піп, дідич, шинкар, жандарм, окружний староста, окружний інспектор – кожний вважає покликаним контролювати його, кожний може розпоряджатися його долею”, – писав з цього приводу І. Франко [1, с. 295].

Великої шкоди справі народної освіти й школі завдають ті, хто хоче бути вчителем, не маючи нічого спільного з педагогікою. „Такий учитель незабаром стає слухняним виконавцем тих завдань, які ставлять перед ним панівні класи, чиновники й духовенство” У ряді своїх творів І. Франко вивів різні типи педагогів. Почуття огиди викликає учитель каліграфії так званої нормальної школи в Дрогобичі, колишній економ Валько із оповідання „Schochreiben”, що уособлює характерні риси тогочасної антинародної системи навчання й виховання. Він з презирством ставиться до дітей бідноти: адже за них ніхто не заступиться. Цей „учитель” і в класі почуває себе економом, б’є учнів, принижує їхню гідність, прагне виховати з них покірних рабів, які беззастережно й смиренно служили б „власителям мира сего”. А вся його „мудрість” зводиться до писання на дошці різних букв і зворотів без будь-якого логічного зв’язку.

Серед педагогів-літераторів кінця ХІХ – початку ХХ століття особливе місце посідає Б. Грінченко. Він свідомо засвоїв кращі надбання світової педагогічної думки і поєднав їх з національними традиціями виховання та формування особистості, з потребами духовного відродження української нації.

Створюючи образ учителя національної школи, Б. Грінченко належну увагу приділив його професійній підготовці. Педагог повинен добре знати предмет, володіти методикою його викладання, що передбачає хороші навички роботи з діючими підручниками, творчий пошук і здатність до новаторських рішень, ґрунтовні психолого-педагогічні знання, педагогічний такт. Важливою рисою педагога є також рівень його науково-педагогічного мислення, глибиною якого відзначався Б. Грінченко.

Учителі залежали від міської влади, до якої належали, як правило, люди обмежені і нечесні. І через те найбільше страждала освіта на селі. Принаймні з цим доводилося стикатися Б. Грінченку. Яскраву картину сільської школи малює письменник у повісті „Сонячний промінь”: низенька, тісна хатка з трьома невеличкими вікнами, де половину шибок було побито та заліплено папером, з земляною долівкою та з необдираними рудими мокрими стінами.

Треба було чимало мужності й витривалості, щоб зносити такі випробування. Лише прагнення високої мети давало для цього сили для подолання перешкод на шляху до всенародної освіти. Яким же хотіла бачити влада вчителя? Який учитель її задовольняв? Він мав бути покірним і слухняним, ні на що не нарікати, ретельно дотримуватись усіх програм, указів і розпоряджень, що, звичайно, передбачало відсутність будь-якого творчого пошуку. Учитель мав бути зряддям у руках

самодержавства й церкви. Останні ж хотіли мати народ неосвічений, а отже, покірний. Через це шкільна освіта строго регламентувалася. Заборонялося навчання рідною мовою, що робило його просто безглуздим, наукові знання всіляко витіснялися зі школи. Місцевою владою вважалася забороненою книжкою навіть „Географія”, як описує це в „Непокірному” Б. Грінченко. Щоб тримати народ у темряві, вигадувалися обов’язкові вправи, які всяким способом допомагали дітям марнувати час у школі. Наприклад, вимагалось, щоб діти по кілька годин на тиждень „чертили по клеткам” або училися писати „под такт”. Від учнів вимагали не знань, а зазубрювання імен, прізвищ, титулів усякого начальства, починаючи від царя і закінчуючи інспекторами народних шкіл. Дбаючи, щоб у школах не було найменшого вільнодумства, заборонили навіть „Родное слово” К.Д. Ушинського. „Коли вже повинні бути школи, – виправдовували антисвітні заходи земські гласні, – то хай же вони дають дітям якомога менше знань потрібних, хай вони якомога менше розвивають їх розум” [1, с. 174]. Владу задовольняв непомітний, слухняний учитель, який би був у ладу за попом-законовчителем, старшиною та писарем.

Пригадаймо вчителя з оповідання Б. Грінченка „Украла”. Під впливом Василя Митровича учні змінили своє ставлення до Олександри. На дітей вплинула виважена поведінка вчителя, його уважне ставлення до їхньої однокласниці, бажання в усьому розібратися, його тактовність, милосердя, доброта. Василя Митровича характеризують педагогічна спостережливість і проникливість. Від нього в першу чергу залежить моральний клімат у колективі. Щойно увійшовши в клас, він вже побачив, що „там робиться щось непевне”. Він відчув напружену атмосферу. Дізнавшись, що в класі вчинено злочин, учитель не втратив урівноваженість. Від педагога вимагалась неабияка витримка й організаційні здібності, щоб спрямувати емоції й дії учнів у потрібне русло. Василю Митровичу треба було довести до свідомості Олександри, що її вчинок негідний, примусити її розкаятися й тим уберегти дівчину від подібних вчинків назавжди. Не менш важливо було навчити школярів не робити спішних висновків, бути уважними один до одного й уміти прощати. Привертає увагу та довіра й повага, з якою школярі ставляться до вчителя. Для них дуже важлива його думка, вони прислухаються до його порад, діють за зразком свого наставника. Як бачимо, любов до дітей, уважність, бережне ставлення до особистості учня, розсудливість, урівноваженість, товариськість допомогли вчителю засіяти зерно людяності й доброти в дитячі душі.

Славетна дочка українського народу Леся Українка не залишила нам розгорнутого й систематизованого викладу своїх педагогічних поглядів та думок. Проте її інтерес до особистості вчителя зростає разом із розширенням світогляду, розумінням призначення людини бути Людиною серед людей. Поетеса вимагає від вчителя ясного, бадьорого світогляду, такого, який ґрунтувався би на глибокому осмисленні явищ життя.

У педагогічних поглядах Лесі Українки центральне місце посідає думка про те, що дитина повинна виробляти собі світогляд у результаті навчання й виховання. Для цього в методичному арсеналі вчителя мають бути найрізноманітніші методи і прийоми. Вона була палким пропагандистом гуманізму в педагогіці. У роботі з учнями Леся Українка рекомендувала й вимагала обов'язково дотримуватися педагогічної коректності. Тут слід наголосити на тому, що й сама Леся як „педагог” у роботі з дітьми завжди відзначалася дивовижною тактовністю, витримкою, незмінною привітністю. Справжній вчитель повинен вміло й просто „обходитися з учнями”, усвідомлено визначати зміст і складність навчальних завдань, враховуючи вікові й індивідуальні особливості дітей. Леся Українка дивувалася з тих вчителів, які не виявляли ні найменших ознак творчості чи винахідливості у навчанні [3, с. 40].

Учитель – це особлива людина. Він і мрійник, але він і реаліст, тому що бачить перед собою щодня й щороку дітей, які дуже різні і впливають на його педагогічні цілі. Поєднання такої омріяності й реалістичності є запорукою якісної освіти, доступної для кожної дитини.

Праця в ім'я розбудови своєї держави, розвитку рідної мови, боротьба проти офіційних заборон у цій важливій сфері національного відродження були для Лесі Українки, Бориса Грінченка, Івана Франка та інших діячів культури й освіти постійною духовною потребою, глибоким внутрішнім стимулом.

Список використаної літератури

- 1. Бойко А. М.** 20 видатних українських педагогів. Персоналії в історії національної педагогіки / А. М. Бойко. – Полтава, 2002. – 452 с.
- 2. Сухомлинський В. О.** Про виховання особистості школяра : навч.-метод. посіб. / О. В. Білюк. – Миколаїв : Іліон, 2007. – 160 с.
- 3. Зязюн І. А.** Педагогічна майстерність як мистецька дія : посібник для вчителів // Рідна школа. – 1995. – № 7 – 8. – С. 31 – 50.
- 4. Табачек І.** Особистість вчителя : філософсько-історичний екскурс / І. Табачек // Мультиверсум. Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури, 2004. – № 42.
- 5. Антоненко М.** Проблема педагогічної творчості вчителя у спадщині В.О. Сухомлинського / М. Антоненко // Рід. шк. – 2006. – № 9. – С. 7 – 10.
- 6. Неживий О. І.** Борис Грінченко : вартівний рідного слова : пед. спадщина та проблеми сучасної освіти / О. І. Неживий. – Луганськ : Знання, 2007. – 188 с.
- 7. Сухомлинська О. В.** Історико-педагогічний процес, нові підходи до загальних проблем / О.В Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.
- 8. Любар О. О.** Історія української школи і педагогіки. Хрестоматія / О.О. Любар. – К. : Знання. – 2005. – 610 с.
- 9. Березівська Л. Д.** Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.) : хрестоматія ; упор. Л. Д. Березівська, Н. П. Дічек. – К. : Науковий світ, 2003. – 325 с.

Спіридонова А. В. Особистість учителя в творчості українських письменників другої половини XIX століття

Статтю присвячено питанню становлення особистості вчителя в творчості українських письменників другої половини XIX століття. Розглянуто основних культурних діячів, які зверталися до проблеми становлення особистості вчителя, проаналізовано тогочасний розвиток освіти і проблеми національної школи.

Ключові слова: національна школа, вчитель, гуманізм, всенародна освіта.

Спиридонова А. В. Личность учителя в творчестве украинских писателей второй половины XIX столетия

Статья посвящена вопросу становления личности учителя в творчестве украинских писателей второй половины XIX столетия. Рассмотрены основные культурные деятели, которые обращались к проблеме становления личности учителя, проанализировано развитие образования и проблемы национальной школы того времени.

Ключевые слова: национальная школа, учитель, гуманизм, всенародное образование.

Spiridonova A. V. The Teacher's Personality in Works of Ukrainian Writers of the Second Half of 19th Century

The article is dedicated the problem of becoming a teacher's personality in works of ukrainian writers of the second half of XIX century. The main cultural figures considered the problem of becoming a teacher's personality in their works. The development of education and the problems of national school of that time was analysed.

Key words: national school, teacher, humanism, national education.

Стаття надійшла до редакції 17.08.2012 р.

Прийнято до друку 26.10.2012 р.

УДК 37.041

А. І. Чаговець, Л. М. Притуляк

**НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА ЗАОХОЧЕННЯ
ДОШКІЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО САМОВДОСКОНАЛЕННЯ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XX СТ.)**

Питання про роль заохочення особистості до самовдосконалення в процесі її становлення і розвитку завжди знаходилося в центрі уваги наукової думки, а основний шлях індивідуального та суспільного розвитку незмінно пов'язувався із самовдосконаленням особистості. Особливого